

ՀԱՅԱՔՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐ

ԲՈՐԶԱՆՈՒԻ ՈՍՑԻԿԱՆԱԿԱՆ ԾՐՁԱՆ

ՀՈՒՆԵՎԵՐԻ ՀԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Եռուկվէր. — Յորջալուի գաւառի կենդրոնական աւանն է, ուր նստում են գաւառապետը, հաշտարար գատաւորը, հաշտարար միջնորդը, գաւառի բժիշկը և այլն: Գտնւում է Թիֆլիս — Կարոնի եւ կաթուղու Սշաղա-Սարալ կալարանից փոքր ինչ ցած: Սշաղա Սարալ տախտակամածից 8 վերստ հեռու գէպի արևմուտք, համանուն գետակի վրայ, երեք կողմից բլուրներով շրջապատուած հովտի մէջ: Գիւղը բաժանուած է ութ թաղերի, որոնցից իւրաքանչիւրը կրում է այն զիւղի անունը, որտեղից բնակիչները դաղթել են 1750—1760 թուականներին. սրանք են. Կորիս, Քամանդար, Մրէշուր, Ղարամուրադ, Հմեդ, Մելիք-դադա, Սղբուլախ, Մմրթու¹⁾:

Մի երկու կանոնսուր և մնացածը անկանոն փողոցների վրայ շինուած են մեծ մասամբ նոր ձևի և բաւան ճաշակաւոր տներ, որոնցից մի քանիսի սաւաջ կան պարտէզներ: Կան միջանի քաղցրահամ, սառնորակ աղբիւրներ, որոնք բերուած են 8 վերստ հեռաւորութիւնից դիւղացիների ծախսով և տանուտէր Պառաւեանի ջանքով: Հայերն ունին երկու եկեղեցի, որոնցից Ս. Աստուածածինը հնաշէն է և կիսախարխուլ, իսկ միւսը՝ որ նուիրուած է Ս. Մեսրոպի անուան, սրբատաշ քարերով շինուած մի բաւական գեղեցիկ շէնք է, որի կաթուղիկէն դեռ ևս չէ կառուցուած: Ներքուստ ևս զարդարուած չէ: Եկեղեցու շինութիւնն սկսուել է 1844 թուին և մինչև այժմ շարունակուում է, որովհետև շինւում է ժողովրդեան ծախսով: Եկեղեցու դաւթի Հլիսիսային կողմում գտնւում է Գայիանէ Պառաւեանի 1893 թ. շինած գեղեցիկ, սրբատաշ, չորս սենեակներից բաղկացած ուսումնարանական շէնքը, որի հանդէպ, եկեղեցու որմին կից բարձրանում է իւր, Գ. Պառաւեանի մահարձանը (1895 թ.): Գիւղում կայ և մի սինագոգայ: Գիւղի շուրջը տարածւում են 700-ի չափ խաղողի այգիներ:

¹⁾ Գտնւում էին ձամշատնի գաւառում:

Այն փոքրիկ բլրակի վրայ, ուր այժմ գտնւում է Քալան-
թարեանների տունը, Հին ժամանակներում բարձրանալիս է ե-
ղել մի փոքրիկ ամրոց, որ պատկանում էր վրաց թագա-
ւաններին:

Բնակիչներից Հայերը ձախտանի գաւառից գաղթական-
ներ են, որոնք ենթարկուել են Մելիք-Սարգսեան և Քալան-
թարեան տոհմերի մելիքներին, որոնցից Մելիք-Սարգսեան Յուլ-
հանջանը և Քալանթարեան Սոսին Բոլնիսի ձորում Օքիւղ-ա-
ղի (Հասան Խանի թոռ) դէմ կռուելով սպանուել են: 1853
թուին զիւղացիները գանգատուում են Աօրօնցովին մելիքների
Հարստահարութիւնների մասին և նա Հրամայում է տնտե-
ղիները և այգիները զիւղացիներին սեպհականութիւն Համա-
րել և միայն արտերից տասանորդ տալ մելիքներին, ինչպէս
և կատարուում է մինչև այժմ: Ընդամէնը՝ 607 տուն են. 2242
ար. 1755 իգ. իմիասին՝ 3997 հոգի: Բացի Հայերից կան նաև
որպէս ժամանակաւոր ապրողներ ռուսներ, հրէաներ և թուրքեր *):

Սյս գիւղիցն է Ռ. Նազիրեանը, որ իւր Հաշւով 18 տարի
շարունակ այս գիւղում ծխական դպրոց է պահել և յայտնի է
իւր բարեգործութիւններով:

Ջուլավէրից արևմտա-Հարաւ, մօտ վեց վերստ հեռու, Բնի
ձորի անտառապատ լանջին գտնւում է մի Հինաւորք վանք,
որ շուլավէրցիներին յայտնի է Բնի ձորի մեծ վանք անու-
նով: Սա Հասարակ քարից շինուած տասն արշ. երկ., 8 արշ.
լայնութեան և մօտ 4 սաժէն բարձրութեան մի եկեղեցի է,
տասն սիւնաւոր զեղեցիկ կաթողիկէով, որը եկեղեցու ներսից
չի երևում, որովհետև նրա ռակը մի գաղտնի սենեակ է շի-
նուած: Ունի երկու փոքրիկ, երկար և նեղ սլաքաւան և մի
կախարակապ դուռն, որի վրայ գրուած է. ԹՎ. ՌՃԺԲ. Կա-
ման Ամենակալին Աժ. Ե. Բ. շինեցաւ ձեռամբ Տէր
Օհաննէս ք: Սրա երկու կողմը մի քանի փակագրեր: Վան-

*) Բնակիչների թուերը յի հաւաքած տեղեկութիւնների Հի-
ման վրայ են դրուած և վերաբերում են 1901 թուին և մօտաւորա-
պէս միայն ճիշտ են. վիճակագրական բաժնում առաջ կը բերենք
1886 և 1897 թուականների աշխարհագրութեան թուերը:

քը շրջապատուած է կրկնակի պարսպով, որի մէջ կան վեց բուրդ, այժմ կիսաւեր: Ներքին պարսպին կից կան մի քանի կիսաւեր խցեր և ջրի մի աւազան: Եկեղեցու շուրջը և մանաւանդ դռան առաջ կան ահազին մեծութեան զերեզմանաքարեր, մի քանիսի վրայ պատկերներ քանդակուած, միւսներին խաչքար կանգնեցրած: Այսպէս՝ մի զերեզմանաքարի վրայ նկարուած է չորս մարդու պատկերներ, որոնցից երեքը գլխներին թագեր ունին, իսկ չորրորդը՝ զլիւարաց է և ձեռները կրծքին դրած՝ սրանց առաջ կանգնած. այս ու այն կողմ գինու դաւեր, բաժակներ, վրացական բաժակեղջիւրներ: Սրա վրայ կայ Հետեւեալ տապանագիրը.

Այս է իմ հացարան, որ եղեւ տուն իմ քնակարան, նգալ մարտուսիս դամբարան պարոն Ասլամագին:

Սրա մօտի տապանաքարի վրայ նկարուած է մի ձիաւոր և գրուած.

Սա ի ասգէն ծովանշեցի, անուն իմ Թամազ կոչի, որ շինեցի սուրբ և կնդեցիս ի յիշատակի ծնողաց իմոց: Այս երկուսի վրայ թուական չկայ, իսկ սրանց մօտի խաչքարը կըրում է Հետեւեալ թուականը և տապանագիրը. Սուրբ խաչքարեխօս է Բարամիւն եւ իւր կողակցին թ. ՌժՀԳ.¹⁾ Պարսպից դուրս ևս մի ուրիշ զերեզմանատուն կայ, մօտը մի զիւղատեղի, այժմ Բնի ճոր անուամբ լայտնի: Այս վանքից դէպի արեւմուտք, մի վերստ Հեռու, միւս լեռան լանջին գտնւում է մի ուրիշ վանք: Սա անտաշ քարերով շինուած մի եկեղեցի է, որի ձեղունը այժմ արդէն քանդուած է: Մօտը կայ մի սրբատաշ, զեղեցիկ քանդակներով զարդարուած դալիթ: Մի եղծուած արձանագրութիւնից կարդացում է. Ս. Աստուածածին քարեխօսեա... Զուլավէրցիք սրան կոչում են Բնի ճորի ներքին վանք: Երկու փոքրիկ, Համեմատաբար անշան մատուռներ ևս կան զիւղի Հարաւ-արեւելեան բլրի վրայ, Ս. Սարգիս և Ս. Կիրակի անուններով. ինչպէս և մինը՝ Հարաւ-արեւմտեան կողմը, Սիպտակաշէն կոչուած զիւղատեղիի Հանդէպ, բլրի լանջի վրայ: Վերջինիս շուրջը գտնուող զերեզ-

¹⁾ 1634.

մաններէց մինի վրայ դեռ ևս կարգացում է. Այս է տապան Ջիլաին թուին ՌժԼԱ,¹⁾ առ Աստուած փոխեցաւ: Գիւղի հիւսիսային կողմը հազիւ երեք վերստ հեռաւորութեամբ մի քարաժայռ կայ, որի դազաթին կան երեք ծակեր, և մօտը՝ մի քանի սենեակներ: Սա երբեմն իբր բերդ է ծառայել, բայց այժմ ամուլ կանանց և բոլորտ մարդկանց ուխտատեղի է, որովհետեւ առաջիններն անցնում են այդ ծակերով, որպէսզի որդի ունենան, իսկ երկրորդները քսում են իրենց բոլորտ մասերի վրայ դրա ստորոտում կաթկաթող հանքային ջրից, որ բժշկուին: Տեղացիները այս նախկին բերդին կոչում են «Ժաղ քար»:

Փորր Շուլավէր.— Գտնում է ձուլավէրից հինգ վերստ հեռու դէպի հիւսիս և մի փոքրիկ, աննշան գիւղ է, որ մինչև անգամ եկեղեցի էլ չունի: Բնակիչները՝ 27 տուն են. 65 ար. 43 իգ. ի միասին՝ 108 հոգի:

Ղուղրի.— Աննշան գիւղ է, ձուլավէրից 12 վերստ հեռու, եկեղեցի էլ չունի: Բնակիչները 4 տուն են. 17 ար. 14 իգ. ի միասին՝ 31 հոգի:

ԼՕՌՈՒ ՈՍՑԻԿԱՆԱԿԱՆ ԾՐԶԱՆ

ՀԱՀՆԱՋՈՐԻ ՀԱՍՏՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Շահնազար.— Այս դաւառի հայ կաթողիկէների ամենամեծ գիւղն է, տարածուած մի ընդարձակ դաշտի վրայ: Հեռու ընդարձակութեամբ է Մոկրիա կամ Ղարաղաջ լեռները: Գիւղը իւր անունն ստացել է Մելիք Հաճնազարից, որի ամառանոցն (եայլա) է եղել, անցեալ դարի սկզբին: Իսկ թուրքերից կոչուել է Ղոշ-քիլիսա, այստեղ եղած երկու եկեղեցիների պատճառով: Սրանցից մինը այժմ վերանորոգուած է և կաթողիկէների ծխական եկեղեցի դարձրած: Նախկին դռան կամարակալ քարը վերանորոգուած պատի մէջ է դրուած, որի վրայ Վրաց խուցուրի տառերով կայ մի արձանագրութիւն²⁾: Միւս եկեղեցին մի փոքրիկ, թաղակապ շէնք է, շուրջը զերեքմանա-

¹⁾ 1682.

²⁾ Տես արձանագրութեան բաժնում.

տուն, ուր կան խորի նմանութեան տապանաքարեր: Այս եկեղեցում այժմ այլ ևս ժամասացութիւն չի կատարուած: Առաջին եկեղեցու առաջ վաղում է մի լորդ աղբիւր, որ շինել է գիւղի հոգեւոր հովիւ հ. Սարգիս վարդապետ Նազրճեանը, — մի բաւական կրթութեամբ անձնակրթութիւն:

Տները մեծ մասը հին ձևի են, շատերը կաւովի քարից շինուած, որի հանքը այստեղ է գտնուում: Կան նաև մի քանի նոր ձևի գեղեցիկ տներ, որոնց մէջ նշանաւոր է հ. Նազրճեանի երկարկանի տունը, բլրի վրայ շինուած: Բնակիչները Ալաշկերտցիներ են, 1818 թուին Աղէքսանդրապոլի գաւառը և ապա, 1822-ին այս տեղ գաղթած: Ընդամենը 170 տուն են. 1007 ար. 900 իգ. իմիասին՝ 1907 հոգի:

Հողը այժմ իրենց, գիւղացիների սեպակահանութիւնն է կազմում, որովհետև զենել են կալուածատէրերից:

Ջահնաղարի հատարակութեան մէջ և սրա շջակալքում են Մեծ-Ղարաքիլիսա, Փոքր-Ղարաքիլիսա, Շիշթակա և Սարչապետ գիւղերը, որոնք գտնուում են կալուածատիրական հողերի վրայ և բաւական նեղում են կալուածատէրերից: Բոլոր գիւղերումն էլ կան մի-մի եկեղեցի: Բնակիչները միևնոյն Ալաշկերտի հայ կաթողիկ *) գաղթականներն են, միևնոյն ժամանակ եկած: Մեծ-Ղարաքիլիսում ընդամենը 75 տուն են. 440 ար. 364 իգ. իմիասին 804 հոգի. 5 հոգի հայ լուսաւորչական են:

Փոքր-Ղարաքիլիսում՝ 57 տուն. 298 ար. 293 իգ. իմիասին՝ 591 հոգի:

Շիշթակում՝ 50 տուն. 352 ար. 307 իգ. իմիասին 659 հոգի:

Սարչապետում՝ 55 տուն. 340 ար. 284 իգ. իմիասին 624 հոգի:

ՀԱՅՏԱՐԱՐԵԿԻ ՀԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայտարարէկ. — Զետեղուած է Լեջան լեռան հանդէպ, արևմտեան կողմը բարձրացող բլրի լանջին. առջևից անցնում է Պրիվոչնու կամ Միսիսանի ջուր գետակը: Ունի մի բաւական

*) Ուր չենք յիշել գաւանդութիւնը պէտք է հասկանալ լուսաւորչական:

լաւ եկեղեցի, մօտը մի Հին աւեր մատուռ, շուրջը դերեզմաններ: Հիւսիսային կողմը, մի ուրիշ բլրի գաղաթին կայ մի ուխտատեղի, Ս. Սարգիս անունով:

Բնակիչները՝ 71 տուն են, 376 ար. 372. իմիասին՝ 748 հոգի:

Ուռուտ.— Գտնուում է բլրի ստորոտում, և բաւական զեղեցիկ տեսք ունի, որովհետեւ ռուսաբնակ գիւղերի ազդեցութեան ենթարկուելով՝ փոքր իշատէ միաձեւութիւն է ստացել: Տների մեծ մասը նոր ձեւի են, կղմինտրի կտուրներով: Մի բարձր թումբի վրայ կանգնած է սրբատաշ, նոր եկեղեցին, որ Հին եկեղեցու տեղում նոր են կառուցել, օրինակ վերցնելով Ս. ձունի եկեղեցու ձեւից: Կայ և մի ուրիշ եկեղեցու սւերակ: Հաւանական է, որ գիւղը իւր անունը ստացած լինի այն բաղմաթիւ ուռնիներէից, որ երբեմն պատում էին համանուն զետակի ափերը:

Բնակիչներէից մի քանիսը սերել են այն երկու տուն կարների գաղթականներից, որ այստեղ են վերաբնակուել անցեալ դարի սկզբում: Սրանք մինչև այժմ էլ մասամբ պահպանել են իրենց յատուկ հնչման և բարբառի հետքերը: Ընդամէնը՝ 76 տուն են. 369 ար. 361 իգ. ի միասին՝ 730 հոգի:

Ագարակ.— Տարածւում է Լօռու բերդից մօտ երկու վերստ հեռու՝ ընդարձակ դաշտի վրայ: Ունի մի հնաշէն եկեղեցի, որի մօտ կայ մի ուրիշ եկեղեցու աւերակ: Տների մէջ երևում են բաւականաչափ, կղմինտրով ծածկուած, նոր ձեւի բնակարաններ: Գիւղից հազիւ երեք վերստ հեռու, «Ալքուհանք» գետի խոր ձորակում կան բաւականաչափ, մեծ և փոքր քարայրեր, որոնցից մինի մէջ շինուած է մի փոքրիկ մատուռ: Սրա մէջ կայ մի առանձին խորշ, ուր, առանդութեան ասելով, թաղուած է Բաղրասամ անունով մի ճղնաւոր: Սրանից փոքր ինչ հեռու կայ մի ուրիշ այր, մի նիզ դռնով: Ասում են, թէ վերոյիշեալ ճղնաւորը այստեղ է ճղնել, և նոյն իսկ ցոյց են տալիս այն փոսիկները, որ յառաջացել են ճղնաւորի անթիւ ծնրադրութիւններից:

Այս այրերի մօտից բղխում են երկու սաստիկ յորդ և

սառն աղբիւրներ, որոնք երկու ջրաղաց են դարձնում: Ասում են, թէ վերոյիշեալ ճգնաւորի աղօթքով են բղիւն այս աղբիւրները:

Այս ձորի ճանապարհը չափազանց դժուարին է: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի մարդ մի տքաղաղ բարձած բարձրանալիս է եղել այս ճանապարհով, և երբ տքաղաղը չի կարողացել ճանապարհը դտնել, բարկացել է վրան ասելով.

«Լուսն ու մութը գիտես, Աղարակալ մուտը չգիտես և այս այժմ առած է դարձած:

Բնակիչները 81 տուն են. 348 ար. 335 իգ. ընդամենը՝ 683 հոգի. քահանան՝ Տ. Վերանեան, Ներսիսեան դպրոցն աւարտած է:

Լեջան. — Տեղաւորուած է համանուն լեռան լանջին: Ունի մի հնաշէն եկեղեցի, որի շուրջը կան հին գերեզմաններ: Սրանցից միւնի գերեզմանաքարի վրայ քանդակուած է մի մարդ՝ թաղը զլիւն: Գիւղացիների բացատրութեամբ այդ թաղը հարստեաց թաղ է, և որ շատ հին սովորութեամբ, այդ քանդակում է այն երիտասարդների տապանաքարերի վրայ, որոնք հարսանիքից յետոյ շուտով մեռնում են: Գիւղը բաւական գեղեցիկ տեսք ունի և իբր ամառանոց կարող էր ծառայել, եթէ շրջակայքում անտառ ունենար: Բնակիչները՝ 84 տուն են, 352 ար. 343 իգ. ի միասին՝ 700 հոգի:

Լճուռ-բերդ. — Ջալալ-օղլուց մօտ երեք վերստ հեռու գէպի արեւելք, Մխիթանա ջուրն ու Գեքեղ գետը երկու խոր ձորակներով միանալով միմեանց հետ կազմում են մի լեզուաձև, ժայռոտ հարթութիւն, որի վրայ գտնւում է նախկին բերդը, իսկ սրա մէջ՝ այժմեան գիւղը: Մի քանի հին ձևի շինուած տներ, գոմեր, կալեր, մի-երկու ծուռումուռ փողոց՝ ահա ամբողջ գիւղը. իսկ բերդը կրնկարադրենք բերդերի բաժնում: Բնակիչները 25 տուն են, 110 ար. 98 իգ. իմիասին 208 հոգի:

Լճուռ բերդի մօտ գտնւում է Ամրակից անունով հին ղեղատեղին, ուր եղել է երկու եկեղեցի: Այժմ այստեղ շինուած է ռուսաբնակ Նիկողաեկա գիւղը: Հաւանականօրէն այս հին գիւղը Ամրակից է կոչուել Լճուռ բերդին (ամուր) կից լինելու պատճառով:

ԿՈՒՐԹԱՆԻ ՀԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Կուրթան.—Գտնուում է մի լեզուաձև բարձրաւանդակի վրայ. արեւմտեան կողմից հոսելով Պալըղ-չայը և Գարգարայ-ջուրը՝ միանում են արեւելեան կողմում տարածուած Հնէվանի ձորում: Այսպիսով ձորը շրջապատուած է երեք կողմից ձորերով, որոնց մէջ կան բաւական թուով քարայրեր: Հնէվանի քարայրերից նշանաւոր է Մատուռը, որ ժայռի մէջ փորուած և միայն մի կողմից պատով պատած մի փոքրիկ աղօթատեղի է: Դռան մօտ կայ Հայերէն եղծուած արձանագրութիւն: Սրանից դէպի արեւմտահարաւ ուրիշ այրերի մէջ նշանաւոր է ճրդնաւորի այրը, որի մօտ, ժայռի մէջ մի կամարակապ խորշ կայ. յատկապէս իբր աղօթատեղի բացուած: Մատուռից դէպի Հիւսիս գտնուում են Թուրփոնդաց այրերը, իսկ նրանից դէպի արեւմուտք՝ Սղնախի այրը, ուր ապաստանելիս են եղել դիւղի բնակիչները լեզգիների լարձակումների ժամանակ: Պալըղ-չայի աջ կողմը, դոմերի մօտ կան երեք խաչարձան:

Սրանցից մինի վրայ գրուած է.

Ես Ումիկս շինեցի զմատուռս, կանգնեցի զխաչս, հաստատեցի զբեմս եւ քերի զՋուրս յիմ հալալ վաստակոց, հաւր իմոյ Մխիթարայ, որ Պապ կոչի, եւ Խաւութի կնոջ իմ. որ կոչի Տիրամայր. որք կարդաք եւ երկրպագէք, յիշեցէք ի սուրբ յաղաթս ձեր:

Միւս խաչի վրայ.

Ես անարժան ծառայ Աստուծոյ Պետրոս ուրդի Բռնաւորի նոր շինեցի զկամուրջս բարեխաւսութիւն ինձ. եւ ծնողաց իմոց. որք կարդաք եւ երկրպագէք, յիշեսջիք յաղաթս:

Դիւղի Հիւսիսային կողմում կայ մի Հին գերեզմանատուն, ուր մի գեղեցիկ և մեծ խաչարձանի վրայ կարդացուած է. *Կանգնեցաւ խաչս սուրբ բարեխաւս Վահրամայ ամուսնոյն իւր Ասփէի եւ զաւակաց իւրոց. ամէն: Սրա մօտ կայ մի Հասարակ մատուռ: Մի Հին անշուք եկեղեցի բարձրանում է դիւղի կետրօնում, ուր այժմ պաշտօն են մատուցանում:*

Տները, որոնցից միայն մի քանիսն են նոր ձևի, անկանոն կերպով ցրուած են, ունենալով իրենց առաջ բանջարանոցներ, ուր առաւելապէս սխտոր է ցանուած: Ամբողջ գաւառի սխտորը գրեթէ այս գիւղն է մատակարարում:

Բնակիչները Ղարաբաղից, Երևանից, Ղազախից, Ղիրակից և այլ տեղերից են եկած դարիս սկզբում: Ընդամենը՝ 31 տուն. 687 ար, 551 իգ. ի միասին՝ 1238 հոգի:

Գիւղի արևմտեան կողմը, գրեթէ կէս վերստ հեռււորութեան վրայ, Գառլառ-գետի աջ կողմը գտնւում են երկու փոքրիկ մատուռներ, որոնցից մինի վրայ զրուած է. Ջէրոնիմոս, իսկ միւսի մասին աւանդաբար պատմւում է, թէ Կոզմա և Գամիանոս ճգնաւորներն են շինել: Սրանց մօտ մի գեղեցիկ խաչքարի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Թուին ՇԼՆ *). Ի թագաւորութեան Կիւրիկէի հարազատ Սարգսի Դաւթայ Դաւրգիրյն նորոգեցաւ սուրբ գորգս. ըարեխաւս հոգւոց մերոց:

Ձորագիւղ. — Այսպէս կոչւում է գիւղը, որովհետև սկզբում եղել է ձորի մէջ, ուր այժմ գտնւում են գիւղի գոմերը: Ճանապարհների անյարմարութեան և արտերի մեծ մասը ձորից բարձր գտնուելու պատճառով՝ գիւղացիները տեղափոխուել են ձորից վերև, գաւալայրի հիւսիսահայեաց լանջի վրայ: Առաջից, ձորի միջով անցնում է Պալըխ-չայր: Ձորում, գետի աջ և ձախ կողմերին, բարձր ժայռերի զաղաթներին գտնւում են ամրոցների աւերակներ: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի թագաւորի որդին ու աղջիկը փախել են այստեղ և բնակութիւն հաստատել իւրաքանչիւրը այս բեդերից միում: Ասում են նաև, թէ շղթայով թափեր են կապուած եղել մի բերդից միւսը, քոյր և եղբայր գինի են ածել թասերը և փոխանակել, միմեանց կենաց խմելով:

Գիւղում կայ մի հասարակ եկեղեցի և երկու ուխտատեղի Ս. Գէորգ և Ս. Սարգիս անուններով: Տներից շատերը զլիսատուն են, կիսադետնափոր: Բնակիչները Դսեղ գիւղից եկած

*) 1086.

գաղթականներ են, Հին Ձորագիւղից այստեղ վերաբնակուած, ընդամէնը՝ 47 տուն. 226 ար. 192 իգ. իմիասին՝ 4.8 հոգի:

Գէպի Ջահալի գիւղը կայ մի աւերակ գիւղատեղի *Կուտաւտ* անունով, համանուն գետակի ափին, ուր կայ մի կիսաւեր մատուռ:

Ղամուշկուտ.— Գտնուած է Խաչի-գիւղից դէպի հարաւ. մի լերան լանջի փոքրիկ հարթութեան վրայ: Փոքրիկ գիւղ է, մի քանի գեղեցիկ տներով և Ս. Կիրակիի փոքրիկ մատուռով: Հողն արքունական է: Բնակիչները Ջահալիից և Մարցիից են գաղթած, ընդամէնը՝ 38 տուն. 180 ար. 153 իգ. իմիասին՝ 333 հոգի:

Շահալի.— Ձորագետի ձախ կողմումն է գտնուած, լեռների գոգաւորութեան մէջ: Գիւղացիներն առում են, թէ այս գիւղի անունը եղել է *Ներքին Վահագնի*, իսկ սրա արեւմտեան կողմում գտնուած աւերակ գիւղատեղին՝ ուր այժմ մնացել է միայն մի գերեզմանատուն, կոչւում է *Վերի Վահագնի*: Գիւղում կայ մի փոքրիկ, հասարակ եկեղեցի, մօտը մի Հին, մեծ խաչքար, և մի մատուռ սուրբ Սարգիս անունով, ուր ուխտ են գալիս թագուորները, առանց հարսնացուի, գաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ և հարսնէորների ուղեկցութեամբ:

Տները մեծ մասը գլխատներ են, միայն շատերն ունին նաև մի, կամ մի քանի կանոնաւոր սենեակ: Մի քանի տների առաջ էլ պարտէզներ կան: Գիւղում կայ երկու խանութ, իսկ ձորում, գետի աջ ափին մի փայտ սղոցելու գործարան:

Գիւղի տեսարանը գեղեցիկ, կլիման էլ մեղմ լինելու պատճառով՝ այստեղ ևս սկսել են ամարանոց զալ:

Բնակիչները գաղթած են այստեղ Ղադախի Աջաջրից, Կարսից, Դսեղից և Սձունից. ընդամէնը՝ 78 տուն են. 381 ար. 326 իգ. իմիասին 707 հոգի:

Այս գիւղացիները բացի սովորական՝ երկրագործութիւն ու անասնապահութիւն՝ պարապմունքից, Ներսիսեան դպրոցն աւարտած երկու երիտասարդների նախաձեռնութեամբ պարապում են նաև եւրոպական ձևի մեղուապահութեամբ:

Այս և Կուրթան գիւղերի մէջ տեղում, ճանապարհից փոքր

ինչ Հեռու գտնուած է մի աւերակ զիւղատեղի, որ Հանի է կոչուած: Ընտանգարար պատմութիւն է, թէ այդ տեղի նախկին բնակիչները Ընիից են գաղթել այդտեղ:

ՄՂԵՐԹԻ ՀԱՍՏԵՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մղարթ. — Գտնուած է Համանուն լեռան ստորոտում, առջևում տարածուած են ընդարձակ դաշտեր, որ ամենարեբրին են Համարում: Գիւղում կալ մի փոքրիկ եկեղեցի: Հողը արքունական է: Բնակիչները գաղթել են Օձունից. բնդամէնը՝ 40 տուն են, 182 ար. 155 իգ. ի միասին՝ 337 հոգի:

Յովհաննաճօր կամ Օվանդարա. — Մի փոքրիկ, աննշան զիւղ է մի քարաժայռի լանջին շինուած, որ երեքմի իբր եայլա էր ծառայում Օձնեցիներին: Ունին մի փոքրիկ, աննշան եկեղեցի: Որքան զբաւիչ է ամառը իւր օդով, ջրով և տեսարաններով, նոյնքան անտանելի ձմեռը, իւր ցրտով, բքով և անանցանելի ճանապարհներով: Բնակիչները 26 տուն են. 160 ար. 124 իգ. ի միասին՝ 284 հոգի:

Յովհաննաճօրից փոքր ինչ Հեռու, Կողէս լուսարնակ զիւղի Հիւսիսային կողմը, զիւղից մօտ 40 սաժէն Հեռու, մի փոքրիկ ձորակի մէջ, Հայկական մի Հին գերեզմանատուն կալ, ուր գտնուած է ի միջի ալոց և Գրիգոր եպիսկոպոս Տօտէ — որդու հօր՝ Տօտէ իշխանի դամբարանը: Այս իշխանի սերունդը յայտնի չէ թէ որ ժամանակից ի վեր իշխել է այս կողմերում և ունեցել է սեպհական կալուածներ, յայտնի է միայն, որ Տօտէ իշխանի միւս որդին՝ Տօտիկ իշխանը մեծ Համարումն է վայելել ամբողջ Լօռում, և նրա անուամբ կոչուել են թէ Կողէսի մօտի վտակը և թէ նրա շրջակայքը՝ Տօտիկաջուր: Այժմ այս կալուածքը պատկանում է Լօռիս Մեծիքեանին, իսկ Կողէսը թագաւորական է: Այս իշխանական ցեղի մասին, բացի վերոյիշեալ կցկտուր տեղեկութիւնը, ուրիշ ոչինչ յայտնի չէ: Տօտէ իշխանի տոհմական դամբարանը ներկայացնում է 3 1/2 արշ. երկարութեան, 1 1/2 արշ. լայնութեան և 2 1/2 արշ. բարձրութեան մի կամարակապ զետնալարի, մի փոքրիկ դռնով արեւմտեան կողմը: Սա այժմ տեղ

տեղ և մանաւանդ դռան կողմը, քանդուած է և բաց: Այս գետնայարկի գլխին, արևելեան կողմը, սրբատաշ քարերից մի պատուանդան է շինուած, մօտ երկու սաժէն երկարութեան, $1\frac{1}{2}$ արշ. լայնութեան և 2 արշ. բարձրութեան: Սրա վրայ քառակուսի քարէ պատուանդանների վրայ կանգնած են երեք խաչքարեր, որոնցից միջինը աւելի մեծ և նրբաքանդակ է: Պատուանդանի վրայ կայ հետևեալ տապանագիրը.

Կաթաւն բարերարին Աստուծոյ ես Տուտիկս և մայրն իմ Թամար և ամուսինն իմ Դիգկայ կանգնեցաք զերրորդութիւնն վասն Սասնայի և Քամիթարայ և Նորագիւնին, որք անհետ կորեան ի ձեռս անարինաց և սուգ մեծ և անմխիթար թողին մեզ. որք երկրպագէք յիշեցէք զմեզ և զծնաւոյս մեր թուին Ող-ին *):

Քօլագիրան.—Մի փոքրիկ գիւղ է Համանուն կայարանի մօտ, ուր նշանաւոր է միայն քարաշէն, փայտածածկ եկեղեցին: Բնակիչներն ընդամէնը՝ 27 տուն են. 151 ար. 127 իգ. ի միասին 278 հոգի:

Հագուի.—Մի փոքրիկ գիւղ է, Աքրիից 6 վերստ հեռու, քարափատափի վրայ: Ունի մի հին քարաշէն, սաղաշէն մատուռ, որ այժմ իբր ծխական եկեղեցի է ծառայում: Բնակիչները 24 տուն են՝ 108 ար. 94 իգ. ի միասին՝ 202 հոգի:

Ամոճ.—Սձունից հազիւ մի վերստ հեռավորութեամբ չէլի արևմտահիւսիս, մի լանջի վրայ, եր'ք կողմից անտառապատ լեռներով պատած: Պատկանում է Կոմս Լօւիս Մեկլիքեանին և ազնուական Բաշրէօիւկ-Մեկլիքեաններին: Ունի մի փոքրիկ, հասարակ եկեղեցի, ուր անհրաժեշտ դէպքերում միայն քահանայադործում է Սձունի քահանաներից մինը: Մաքուր ջրի աղբիւրը գիւղից փոքր ինչ հեռու է գտնուում, իսկ գիւղի միջով հոսող աղբիւրը կեղտոտ է: Պիւղի դիրքը և նրա առաջ բացուող տեսարանը շատ գեղեցիկ են, օդը զովարար, անտառը շատ մօտիկ, այնպէս որ մի լաւ ամառանոցի յարմարութիւններն ունի: Կան նաև մի քանի գեղեցիկ, փոքրի շատէ յարմարաւոր տներ, որ վարձով են տրւում ամառանոց եկողներին:

*) 1241.

Գիւղում ոչ մի խանութ չկայ, բնակիչները բոլորն էլ հալեր են, ընդամենը՝ 11 տուն. 60 ար. 51 իգ. իմիասին 111 հոգի:

Գիւղի հիւսիսային կողմում, մի փոքրիկ բլրակի վրայ կայ մի ուխտատեղի Ս. Յակոբ անունով:

Ամոճից մինչև Սանահին կայարանը նորերս շինուած է սալի ճանապարհ:

Նոր կամ ներքին Ուզունլար կամ Ղաշաղան. — Ծաթերից չորս վերստ հեռու, նոյն դաշտավայրի վրայ, ձորի ափին: Ունին մի փոքրիկ, քարաշէն եկեղեցի: Գիւղի մէջ աղբիւր չկայ, գեղջիկուհիները մեծ նեղութիւններով ջուր են կրում մօտակայ ձորում դտնուած միակ աղբիւրից: Հողն արքունական է: Բնակիչներն ընդամենը՝ 37 տուն. 181 ար. 162 իգ. ի միասին՝ 343 հոգի:

Գիւղից դէպի արևմուտք, Չորագետի ձախ ափին, մի բարձր լեռան վրայ կայ մի քարաշէն բուրգ, ուր առաջները շատ անգամ շրջակայ գիւղերի բնակիչները պաշտպանուել են ասպատակութիւններից:

Իգահատ կամ Այգահատ. — Գտնուում է Սձունի հարթութեան հարաւային մասում, ձորի ափին: Գիւղը լւր անունն ստացել է այն հանգամանքից, որ այստեղ այգիները հատնում են, այսինքն նրանից հարաւ այլ ևս այգիներ չկան: Գիւղի մէջ կայ մի հասարակ եկեղեցի. տներից շատերը մի կամ երկլարկանի են, բաւական մաքուր և գեղեցիկ շինուած, որոնցից շատերի առաջ կան պարտէզներ:

Բնակիչներն բոլորն էլ ձահվերդեան տոհմից են, աղնուականներ, ուստի և զիւղն Սրբուի և Ամոճի պէս հասարակական բացառիկ դիրք ունի: Նա չունի ոչ տանուտէր և ոչ գիւղական դատաւոր, այլ անմիջապէս ենթարկուում է դաւառապետին և հաշտարար դատաւորին: Բնակիչների թիւը ընդամենը՝ 4) տուն է, 127 ար. 167 իգ. ի միասին 364 հոգի:

Հողերը պատկանում են իրենց գիւղացիներին, որոնք կամ անձամբ և կամ վարձկան մշակների ձեռքով են մշակում:

Գիւղացիները ջրի շատ նեղութիւն են կրում, որովհետև միայն մի աղբիւր կայ, այն էլ գիւղից դուրս, մի քիչ հեռու:

Իզատակ աւերակ.— Բաբաջան գետակի ձորում կան քսանից աւելի աւերակ զիւղատեղեր, որոնցից մինի՝ իզատակի՝ աւերակ եկեղեցու վրայ կայ մի արձանագրութիւն ¹⁾:

Գիւղատեղերից մի քանի վերստ հեռու, անտառապատ բլրի վրայ, կան երկու գերեզման, որոնցից մինի կործանուած պատուանդանի վրայ կայ մի եղծուած տապանագիր:

Արղուի.— Տարածւում է Ղէկաղբիւր, Տոտկաջուր (Տուտիկ իշխանի ջուր) լեռների փեշերի վրայ, հիւսիսային կողմում բարձրանում են Խնկոյա-գլուխ, Միլի-ակ գագաթները, հարաւային կողմում Հոդոմսի գագաթը, որի առաջ գտնւում է համանուն աւերակ զիւղատեղին ²⁾: Արևելեան կողմը Օձունի հարթ տարածութիւնն է:

Աւանդութեան ասելով սա երբեմն քաղաք է եղել, և լիրաւի, երեք աւերակ եկեղեցիներ, վեց գերեզմանատուն, երեք ձիթեհանք, բազմաթիւ տների հետքեր հաստատում են այդ անանդութիւնը: Գիւղը բաժանւում է 3 թաղի՝ Վիշապաձոր, Տալինանց թաղ և Քալանթարեան թաղ: Այժմեան սների մեծագոյն մասը գեղեցիկ են, կղմինտրածածկ կտուրով և պարտեզներով շրջապատուած:

Գիւղը պատկանում է Լօրիս-Միլիքիաններին և աղնուական Քալանթարեաններին: Բնակիչները 18 տուն են, որոնցից 8 միայն Քալանթարեաններից, 93 ար. Տ1 իգ. ի միասին՝ 174 հոգի:

Այս գիւղը ևս, որպէս աղնուականների բնակավայր, չունի ոչ տանուտէր և ոչ գիւղական դատարան:

Վիշապաձորի մօտ գտնւում է Օհան Օձնեցու վանքը ³⁾:

ՈՒՋՈՒՆԼՐԻ ՀԱՍՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Օձուն նամ Ուզունլար. Սա գտնւում է երկաթուղու Սանահին կայարանի զրեթէ հանգէպ, ձորի աջ, արևմտեան ափին տարածուող բարձրաւանդակի վրայ: Գիւղի արևմտեան

¹⁾ Տես արձանագրութիւնների բաժնում:

²⁾ Աւանդութեան ասելով գիւղը այդ անունը ստացել է այդտեղ բնակուող Հոդոմսի քաջ կնոջ անունից:

³⁾ Օհան Օձնեցու վանքի և Վիշապաձորի մասին տես Նշանաւոր վանքերի բաժնում:

Мон. Санаице.

Սանահինի գերեզ.

Mon. de Sanahine.

Ծայրում բարձրանում է ՍՀան Սձնեցու շինած գեղեցիկ, քարաշէն եկեղեցին, որի Հիւսիսային կողմը առանձնակի կանգնած է մի հրաշալի մահարձան, որ աւանդաբար վերադրուած է Սմբատ (Թադաւորին ¹⁾):

Եկեղեցու շուրջը կալ մի ընդարձակ գերեզմանատուն, գեղեցիկ խաչքարերով: Մի ուրիշ գերեզմանատուն ևս ընկած է գիւղի արեւելահիւսիսային ծայրը:

Գիւղի արեւելեան ծայրում, ձորի գլխին եղել է մի ամբողջ, որի միակ եկեղեցու աւերակներն են մնացել այժմ, որովհետեւ զիւղացիները բոլոր քարերը քանդել և տարել են: Այս եկեղեցին այժմ կոչւում է Ծաղկեվանք, և ծաղիկ Հիւանդութիւն տեսնողների համար ուխտատեղի է: Սրան կից ուխտատեղին էլ յայտնի է ս. Կիրակի անունով:

Գիւղի փողոցներից մի քանիսը լայն են և կանոնաւոր, միւսները՝ նեղ և ծուռնումուռ:

Տները մեծ մասը դեռ ևս հին ձևի են, կիսաղետնափոր, միասնորդ՝ նոր ձևի, կղմխտրներով ծածկուած կառուցերով. մի երկու տուն էլ երկյարկանի: Մի քանիսի առաջ պարտէզներ կան, միւսները՝ լոկ միայն մի քանի ծառեր տնկած:

Հինգ խանութ, մի քանի դարձնի, պայտառի, ներկարարի արհեստանոց ցրուած են գիւղի զանազան կողմերում:

Գիւղը վայելում է այն սառնորակ և քաղցրահամ աղբիւրի ջուրը, որ բերել է Զաքարէ սպասալարի իշխան Պանպարէն, նրա մօտ Հիւանդանոց շինելով, ուր օդի և ջրի մաքրութիւնից շատ Հիւանդներ առողջացել են, ուստի և ջուրը կոչուել է Կենդանաւար, իսկ այժմ Կնդանաւար:

Գիւղում կալ ռուսաց երկգետնեան դպրոց, որը սակայն դեռ ևս դպրոցական չէնք չունի:

Բնակիչները ընդհանր և մի քանի տուն Գիւլխատանից Մելիք Փրիդոնի հետ դաղթած զարաբաղցիներ են. ընդամենը 318 տուն. 1686 ար. 1379 իգ. միասին՝ 3065 հոգի:

¹⁾ Թէ վանքի և թէ մահարձանի նկարագրութիւնը տես շինաւոր վանքերի բաժնում:

ՀԱՂԱՏՈՒ ՀԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հաղըատ. Գտնուում է Գեղեղ գետի աջ ափին, մի գաւաիվայրի վրայ, որի արեւելեան և Հարաւային կողմերում բարձրանում են Տէրուեական և Սուրբ Լուսի անտառապատ լեռներն ու մի քանի ժայռոտ բլուրներ, իսկ արեւմուտքից և Հիւսիսից ահադին ժայռոտ ձորն անմատչելի է դարձնում նրան: Այլման բարեխառն է, ջուրը յտակ և սառն, այնպէս որ իբր Հիւսիսի ամարանոց կարող է դառնալ, եթէ կառքի ճանապարհ շինուի մինչև երկաթուղու կայարանը: Գիւղը վերին աստիճանի տխուր տպաւորութիւն է թողնում, որովհետև տները մեծագոյն մասը Հին ձևի են, կիսաղետնափոր, փողոցներն անկանոն, բնակիչներն աղքատ և հաբկերի տակ ճնշուած, որովհետև դիւղի հողերը ոչ թէ արքունական են, այլ պատկանում են իշխան Բարատովին, որ բերքի $\frac{1}{3}$ ինքն է վերցնում: Այսպիսի ծանր տուրքի են ենթարկուած այն գիւղերը, որոնք մի որևէ իշխանական տան են պատկանում:

Գիւղը ծխական եկեղեցի չունի, այլ օգտուում է իրեն մօտ գտնուած Հաղըատի հռչակաւոր վանքից, պահելով միայն մի ծխական քահանայ, սր ապրում է գիւղում:

Արջակայ Հաղըատաձորն ու Բերդաձորը լի են խաղողի և մրգատու ծառերի այգիներով:

Բնակիչները քաջ և լաւ հրացանաձիգներ են. նոյն իսկ կանայք զիտեն հրացան արձակել: Ընդամէնը 80 տուն են. 407 ար. 321 իգ. ի միասին՝ 728 հոգի:

Սանահին.—Մի փոքր գիւղ է համանուն հռչակաւոր վանքի մօտ: Հողի մեծագոյն մասը պատկանում է Արղութեան Արկայնարաղուկ տոհմին և մի եօթերորդը՝ վանքին: Գիւղում բնակում են Արղութեան տոհմից մի քանի գիւղացի զերդաստաններ: Տները մեծագոյն մասը Հին ձևի են, փողոցներն անկանոն, կեդոտո: Ծխական եկեղեցի չունին, այլ օգտուում են վանքից, պահելով իրենց մօտ մի ծխական քահանայ: Ընդհանրապէս կլիման, Հիւսիսի ջուրը, տեղի դիրքը և մաքուր օդը բնակիչներին շատ լաւ կազմուածք են շնորհել և սրանք,

մանաւանդ կանայք, յայտնի են ամբողջ դաւառում որպէս գեղեցիկներ: Սրանք նաև քաջ և լաւ հրացանաձիգներ են. նոյն իսկ կանայք զիտեն հրացան արձակել և սրանցից մինը, Ռամադանց մայրը, հրացանն ուսին միայնակ պահպանել է իրենց անասունները նայլալում:

Բացի Արղուժեան Երկայնարագուկ տոհմի նշանաւոր մարդկանցից, զիւղը տուել է նաև մի ականաւոր հնախօյզ — պատմարան — Աղէքսանդր Երիցեան:

Բնակիչները բնիկներ են. 80 տուն. 435 ար. 380 իգ. ի միասին՝ 815 հոգի:

Արորի. — Գտնւում է Լալվար լեռան արևելակողմը, առջևից անցնում է Գերեզ գետը: Գիւղում կայ մի փոքրիկ, ժաղաշէն եկեղեցի. որ առաջ մատուռ է եղել: Սրա հարաւային կողմում կայ մի հացատնից և հօթը սենեակներից բաղկացած մի տան աւերակ, որ յայտնի է «հօթն աղբօր տուն» անունով: Գիւղացիները պատմում են, թէ այդ տեղ բնակուել են հօթն եղբայրներ, որոնք աջնքան հարուստ են եղել, որ բազմաթիւ կոկերն ու ոչխարները կթել են տուել Լալվար լեռան վրայ և այնտեղից խողովակներով զիւղը բերել: Գիւղի հարաւ — արևելեան կողմում, հազիւ չորս վերստ հեռու, ձորում, կայ մի հին, սըրբատաշ քարով շինուած, գեղեցիկ վանք:

Արորի գիւղը կալուածք է կոմս Լօլիս-Մելիքեանների:

Բնակիչներըրը դաղթել են Ղազախի կողմերից. ընդամենը՝ 51 տուն են. 321 ար. 303 իգ. միասին՝ 694 հոգի:

Որնաի. — Սանահնի և Հաղբատի մէջ, առաջնից հազիւ երեք վերստ հեռաւորութեամբ, երկու անտառապատ լեռների առաջ, ձորից փոքր ինչ բարձր: Պատկանում է Արղուժեանների, Լօրիս-Մելիքեաններին և մասամբ Սանահնի վանքին: Գիւղն ունի մի քարաշէն, փոքրիկ և անշուք եկեղեցի, որ կառուցել է իշխ. Քալի Արղուժեանը:

Գիւղի հարաւ-արևմտեան ծայրում գտնւում է մի աղբիւր, որ շինել է Թիֆլիսի կուսանաց անապատի միաբան բարեկրօն կոյս Մանի Լօրիս-Մելիքեան, որի պատկերը, շինութեան վե-

բարբրեալ արձանագրութեամբ, փակցեալ է աղբիւրի կամարակալ ճակատին:

Ելլ ևս աղբիւրը չի վազում:

Բնակիչները 26 տուն են. 175 ար. 132 իղ. իմիասին՝ 307 հոգի:

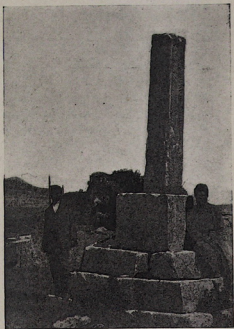
ԳՍԵՂԻ ՀԱՍՏՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԴՆԻՂ. — Ընկնում է այն բարձրաւանդակի վրայ, որ տա-
րածւում է Դեբեգ գետի երկու մեծ ճիւղերի միախառման աջ
կողմը: Երեք կողմից պատած է խոր ձորերով, իսկ հարաւային
կողմում բարձրանում է Տղրկածովի գլուխ, Սարի գլուխ և
Բերթաղ բլրակների շարքը: Առաջին բլուրի վրայ կայ մի
փոքրիկ լճակ, տղրուկներով (սիւլուկ) լի, որի պատճառով և
լինճը Տղրկածով, իսկ բլուրը՝ Տղրկածովի գլուխ է կոչւում, իսկ
վերջինի վրայ երևում են հին բերդի հետքեր: Գիւղի արևել-
եան կողմում բարձրանում է մի ուրիշ բլրակ, Դիտ անունով¹⁾:

Գիւղում կան մի քանի լայն, բայց ոչ մի կանոնաւոր փո-
ղոց. տների մեծ մասը հին ձևի, գլխատներ են, իսկ փոքր
մասը՝ նոր ձևի, կղմխտրածածկ կտուրներով: Գիւղի հիւսի-
սային կողմում գտնւում է եկեղեցին, որ բաւական լաւ շէնք
է, մեծ մասը նորոգած: Զանգակատան մասը հին է, և սրտ
վրայ դեռ ևս մնում է Մամիկոնեան տոհմի դրոշանիշը, երկ-
գլխեան արծիւ՝ ճանկերում դառն բռնած: Գիւղի զրեթէ կետ-
րոնում գտնւում է մի հին գերեզմանատուն, ուր բազմաթիւ
տապանաքարերի մէջ նշանաւոր է մի կոթող և մի խաչաք-
ան: Կոթողը քաւանկիւնի է, 2 սաժէն բարձրութեամբ, չորս
երեսն էլ քանդակներով զարդարուած, որի պատուանդանի
վրայ հաղիւ հազ կարդացւում է. *Ես Վահրամ՝ զաւտար շի-
նար քաննկ թողի վկայ ապնայն Գազկայ խորիշա՛ն ով
խափանէ յժը հայրապետաց նզովիսցի Տէր Աստուած
ողորմի մխիթարչին:*

Խաչարձանը կանգնած է երեք մեծ քարից կազմած պատ-

¹⁾ Սա թերևս գիտանոց եղած լինի, որից և ստացած իւր անունը:

Могильный памятникъ въ Дсегъ. *Ծաղկաբաժնի* Monument funéraire à Dsegh.
Դսեղուհ.

ուանդանի վրայ, և ճակատին ունի մի առանձին քար, որ փոքր ինչ խոնարհեցրած է, թերևս անձրևից պահպանելու համար: Այս քարի վրայ, քանդակուած է Փրկիչը նստած դիրքով, աջ ձեռքը բարձրացրած, իսկ ձախ ձեռին բռնած մագաղաթ՝ վրան գրած. «*Նս նմ լոյս աշխարհի»*, շուրջը այլ պատկերներ: Խաչքարի վրայ քանդակուած է Յիսուսը՝ խաչած: Խաչի զլխին գրած է. «*Սա է թագաւոր Տրէից»*, աջ կողմից կայ մի աջ և մի աղաւնի, շուրջը՝ «*Աջ տեառն եւ հոգի Աստուծոյ*»: Աղա խաչեայ Յիսուսի մի ձեռից մինչև միւսը՝ խաչի վրայ գրուած է. «*Ձեռք, որ զերկինս արարին*՝ տարածեցան ի խաչիս»: Խաչի մի կողմը կանգնած են Յովհաննէս և Նիկողիմոս, միւս կողմն Աստուածածին և Յովսէփ, ձեռին կտաւ, խաչի ներքև դուխն «*Աղամիս*»: Իսկ պատուանդանի վրայ կայ հետեւեալ արձանադրութիւնը.

Ի թվ. 21. Ողորմութեամբ Աստուծոյ, եւ Տէրունս որդի Խալըլին իմ աղբէրացոյն կանգնեցի զխէչս յանուն Գրիգորոյ որ զուր եւ դառն մահուամբ ի Բրիստոս փոխեցաւ որ է պարծանաց եւ զմարդոյ եղբայր մեր որք երկրպագէր յաղաթս յիշեցէր: Պատուանդանի ձախ երեսին՝ վարչամ յիշեցէր ¹⁾:

Գիւղացիները այս երկու զերեղմանները համարում են քոյր և եղբոր, մինին Աստուածածին, միւսին Լուսաւորիչ անուանելով ²⁾:

Գիւղի մէջ և շրջակայքում լաճախ հնութիւններ են զբնուում: Այսպէս մի գիւղացի տան տեղ փորելու ժամանակ բացեց մի ընդարձակ լատեղ, կարմիր ներկած աղիւտներով սալալատակած: Սրա մի կողմը կար մի փոքրիկ տաշտաձև, քարէ աւաղան, իսկ մէջ տեղը մի աղիւտ, զձերով չորս մաս բաժանուած և իւրաքանչիւր մասում նկատելի էր մի կնիք և մի տտա: Գիւղացիներն այդ տղին «*Թագաւորի աղջկայ բաղնիս*» են անուանում ³⁾:

¹⁾ Նոր Դար. 1887. № 136.

²⁾ Ընտ աւանդութիւնը առաջ կրբերինք Ըւանդութիւնների բաժնում.

³⁾ Անդ.

Բնակիչները բնիկներ են և լալտնի են դաւառում որպէս քաջ մարդիկ: Այստեղից է բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանը: Ընդամէնը 110 տուն են. 541 ար. 450 իզ. ի միասին՝ 991 հոգի:

Գիւղի մօտ գտնւում է Ս. Գրիգորի և Քառասնից վանքերը, ինչպէս և Սիրուն խաչը¹⁾:

Մարդ. — Գտնւում է մի բլրակի վրայ, որի արեւմտեան կողմից տարածւում է Բարաջանայ ձորակը՝ Բարաջանայ ջրով. արեւելքից արեւմուտք էլ մի ուրիշ ձորակ է ձգւում մի բարակ առուակով: Հարաւ-արեւմտեան կողմում բարձրանում է Սոթի լեռը, ուր կայ մի գիւղատեղի, մի փոքրիկ, աւերակ մատուռ, շուրջը դերեմաններով պատած: Հարաւ-արեւելեան կողմում ձգւում է Ճգնաւորի-Թալա բարձրաւանդակը, ուր կայ «Ճգնաւորի խաչ» ուխտատեղին: Հեռու, արեւելեան կողմում երևում է Չաթին-դաղը. Հրսիսային կողմում ձորակ է, մի առուակով:

Տներից շատերը գետնափոր են, գլխատուն, և միայն մի քանիսը նոր ձևի:

Բնակիչները գաղթականներ են Չամշաղնից և Ջրաբերդից: Ընդամէնը՝ 50 տուն են. 245 ար. 209 իզ. ի միասին 454 հոգի: Այստեղի կանաչ քաղ են գործում, մինչդեռ միւս գիւղերում չեն գործում: Սրանք բաւականաչափ անփոփոխ պահպանել են իրենց մայրենի բարբառը. գալլոց երբէք չեն ունեցել:

Մարդ գիւղից փոքրինչ բարձր գտնւում է մի Հանդատարան, ուր մի խաչքարի վրայ կարդացւում է.

Թուին ՉԼԴ. Կանգնեցաւ Խաչս ի նեղ եւ ի դառն ժամանակս թաթարաց ի թագաւորութեան Դիմետրի որդւոյ Դաւթի ի հայրապետութեան տէր Յաւնանէսի թողն Դաւքեանց. ես Թաւմայ քահանայ եւ նղբայրն իմ Տիրացու կանգնեցաք զխաչս ամինափրկիչ, յիշատակ հաւր մերոյ Գրիգորի քահանային եւ մաւր մերոյ Թիւրանուշային եւ քուերց մերոց Տերանց Տիւածաքին եւ Տիրոցին. եւ փեսայից մերոց անուատմառ քահանայից Խաչատուրին

¹⁾ Տես վանքերի բաժնում:

և Մարգարին. ով ապտուտծասէրք, որք երկրպագէք զճան-
գոցեալսս յիշեցէք ի Բրիստոս:

Լոռուտ. — Մարցից Հինգ վերստ Հեռաւորութեամբ, լե-
ռան լանջին. ունին մի փոքրիկ եկեղեցի. ՅՀան Յձնեցու վան-
քի կալուածք է Համարում: Բնակիչներն ընդամէնը 107
տուն են. 671 ար. 537 իգ. ի միասին՝ 1205 հոգի: Բոլորն
էլ 1860 թուին են գաղթել այստեղ Ղազախի Ղալաչայ գիւղից:

Անիզար. — Այս փոքրիկ գիւղը իւր անունն ստացել է
իւր մօտ գտնուած ուխտատեղիի անունից, որ մի Հասարակ
մատուռ է և կոչում է Անիզարավար: Գիւղում կայ մի
փոքրիկ, Հասարակ եկեղեցի: Բնակիչները՝ 18 տուն են. 101
ար. 69 իգ. ի միասին՝ 170 հոգի:

Աթան. — Լոռուտից 4 վերստ. ունին մի փոքրիկ, Հնա-
շէն եկեղեցի: Այս գիւղը ևս Յձունի վանքին է պատկանում:
Բնակիչները Հաղբատից են եկել, մի քանիսն էլ Զիրաիի գա-
ւառից. ընդամէնը՝ 18 տուն են. 116 ար. 97 իգ. ի միա-
սին՝ 213 հոգի:

Եսաշի գիւղ. — Գտնում է Ալերեքսի դետի երկու ափին,
Համանուն ձորի մէջ: Գիւղն իւր անունն ստացել է այն բար-
ձրը խաչ-քարից, որ գտնում է գիւղի արևելեան կողմում:
Այստեղ կայ մի փոքրիկ, նոր շինուած եկեղեցի, մի քանի քա-
րաշէն, գեղեցիկ տներ, իսկ միւսները՝ գլխատներ են: Բնա-
կիչները գաղթած են Մարց գիւղից. ընդամէնը՝ 43 տուն են.
258 ար. 225 իգ. ի միասին՝ 473 հոգի: Հողը արքունա-
կան է:

Բարինջ. — Սա իւր անունը Հաւանականօրէն ստացել է
շուրջը գտնուած ահագին քարաժայռերից և քարակոյտերից. տե-
ղաւորուած է մի բլրի վրայ. ունի մի քարաշէն փոքրիկ եկեղեցի:
Բնակիչները գաղթել են Մարց գիւղից, որից այս գիւղը բա-
ժանում է մի ձորով և հազիւ երեք վերստ Հեռու լինի: Ընդա-
մէնը՝ 40 տուն են. 226 ար. 187 իգ. ի միասին՝ 413 հոգի:

Ժաթեր. — Մի փոքրիկ գիւղ է, Մղարթից վեց վերստ
Հեռաւորութեամբ, ձորի ափին: Ունին մի փոքրիկ, փայտա-
ծածկ եկեղեցի, որին Հաբաւային կողմից կից է մի փոքրիկ խո-

րան, պատարագամատոյց սեղանով: Սա մի առանձին ուխտատեղի է համարուամ: Բնակիչները ընդամենը՝ 25 տուն են. 146 ար. 106 իզ. ի միասին՝ 225 հոգի.

Սաղիբազդի.—Մի փաքրիկ գիւղ է Գսեղից 3 վերստ հեռու, ունի մի քարաշէն, գեղեցիկ եկեղեցի. բնակիչները Ծաթեր գիւղից են եկել. ընդամենը՝ 19 տուն են. 132 ար. 121 իզ. ի միասին 253 հոգի:

ԳԻՒԼԱԳՐԱԿԻ ՀԱՍՈՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Գիւլաքարակ.—Ընկած է այն ընդարձակ հովտի մէջ, ուր տեղաւորուած են նաև Վարդաբլուր, Հորարձի և Գեառգեառ գիւղերը:

Այստեղ կան մի քանի կանոնաւոր փողոցներ, տների մեծ մասը նոր ձևի են, եկեղեցին բաւական գեղեցիկ է, թաղակապ և չորս սիւնների վրայ հաստատուած: Գիւղի հարաւային կողմում բարձրանում է Բղովզալ կամ Դուալ լեռը, որ բաժանում է Լօռլին Փամբակից: Այս լեռան մի ճիւղի ստորոտում կայ մի աւերակ գլխոտեղի, որտեղից մի անցք տանում է դէպի Բղովզալ և կոչւում է Որմակայ ղուռ: Այստեղ հարց է ծագում, թէ արդեօք այդ լեռան հին հայկական անունը Որմակ չէ՞ եղել ¹⁾:

Սրա, ինչպէս և վերոյիշեալ և Կուրթան գիւղերի բնակիչները զաղթել են Փամբակի գաւառից 1818 թուին: Ընդամենը՝ 118 տուն են. 635 ար. 546 իզ. իմիասին 1181 հոգի:

Վարդաբլուր.—Տարածուած է Գառգեառ գետի աջ ափին, ս. Սարգիս սարի հիւսիս-արեւմտեան լանջի վրայ: Կենտրոնում դտնւում է սրբատաշ քարից նոր շինուած սաղաշէն եկեղեցին, որի մօտ սփռուած է հին գերեզմանատունը խաչքարերով զարդարուած: Սրա մօտ դտնւում է մի մատուռ, ս. Խաչ անունով, ուր ուխտ է գնում միմիայն իզական սեռը:

Կանոնաւոր փողոցներ չկան, տների մեծ մասը հին ձևի՝ գլխատներ են: Բնակիչները ընդհանր և մի քանի տուն զաղ-

¹⁾ Արձագանք 1895. № 5.

Թափաններ են Մշից և Փամբակից: Ընդամենը՝ 130 տուն. 563 ար. 505 իգ. իմիասին՝ 1068 հոգի:

Բացի սովորական պարապմունքից, այս զիւղացիները զիտեն նաև անիւներ շինել, փայտ սղոցել և բրտութիւն անել: Ընորհիւ մօտակայ կալուածատէր Խան-Սղեանի և ճեմարանաւարտ քահանայի զիւղացիները առել են երկրագործական եւրոպական գործիքներ:

Վարդարուրդից դէպի արևելք *Կնտեւան* կալուածքում, որ հին զիւղատեղի է եղել, գտնոււմ է կալուածատէր Գէորգ Խան-Սղեանի զեղեցիկ և եւրոպական ճաշակով կաշաւորուած տունը, որի առաջ տարածոււմ է ընդարձակ պարտէզը: Կալուածատէրը շերամ էլ է սկսել պահել, որ այս դաւառում առաջին և դրեթէ լաջող փորձն է: Մեղուապահութիւնը նոր, եւրոպական ձևով է: Կալուածատիրոջ որդին՝ Լևոնը՝ լայտնի է իւր հնարած ջուր բարձրացնելու մեքենայով և «Երկրագործական գործիքներ» խորագիրը կրող աշխատասիրութիւնով:

Ս. Սարգիս ուխտատեղի. — Գտնոււմ է Կուրթան և Վարդարուրդի զիւղերի միջև, համանուն լեռան դաղաթին: Սա մի փոքրիկ, հասարակ մատուռ է, մի դաղաթով: Այս տարի Վարդարուրդի քահանայ Տէր Եղիա Զոհրաբեանի ջանքով վերանորոգուած է դաղաթը: Ս. Զալալեանի ասելով 1828 թուին այս մատուռը վերանորոգելիս՝ սեղանի տակը գտել էին Ս. Սարգսի մարը՝ արծաթի պահարանի մէջ և կրկին գրել նոյն սեղանի հիմքում: Այստեղ տարէնը երկու անգամ, Վարդապաւին և Ս. Սարգսի տօնին, ահագին բազմութիւն ուիտ է զալիս: Արդիւնքը պատկանում է Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցին:

Լեռան երեք կողմը ժայռոտ է, իսկ հարաւային կողմում ձգոււմ է մի պարիսպ, ութ կիսաւեր աշտարակներով: Այստեղ, Ս. Սարգսից դէպի արևմուտք կայ 18¹/₂ արշ. երկարութեան, 4¹/₂ ար. լայ. և այս չափ էլ բարձրութեան սրբատաշ քարերով մի շէնք, առանց պատուհանների, և նոյն իսկ անդուռն, եթէ արևմտեան պատի մէջի քանդուած բացուածքը դուռ չլինի: Աւանդաբար ասոււմ է, թէ սա շտեմարան է եղել, թէև կան կարծողներ, որ եկեղեցի լինի:

Սրա հարաւային պատի վրայ դրսից կայ հետեւեալ արձանադրութիւնը.

ՆՂԹ Թուականութեանս Հայոց ես Կօրիկէ Թագաւոր սահմցի ղհասոյթս վանուցն մեղաց Թողութեան և արեւշատութեան իմոյ ընդ ձեռամբ Աշոտ մարծպանին:

Հիւսիսային կողմի ժայռերի մէջ կան փոքրիկ քարայրեր: Հորարօի. — Սադիրազդիից մի վերստ հեռու, մի փոքրիկ գիւղ է, ունի մի քարաշէն, փայտածածկ եկեղեցի: Բնակիչները 50 տուն են. 24¹) ար. 205 իգ. իմիասին՝ 445 հոգի:

Գեառ-գեառ Հայոց. — Բաւական կանոնաւոր փողոցներով և նոր ձևի տներով գիւղ է, մի ժայռոտ բլրի ստորոտում: Ունի մի քարաշէն, անդմբէթ եկեղեցի, որ այժմ վերանորոգութեան է կարօտում: Գիւղից փոքր ինչ հեռու դարնւում է բաղմաթիւ, սառն աղբիւրներով հարուստ, անտառ: Տեղական բերքերից գովուած է կարտօֆիլը և մասամբ ցորենը:

Բնակիչները բացի սովորական պարագմունքներից, պարագում են նաև անիւներ և ամէն տնտակի սայլեր շինելով և սայլապանութեամբ: Ընդամէնը՝ 140 տուն են. 760 ար. 620 իգ. իմիասին՝ 1320 հոգի:

ՏԱԼԱԼ-ՕՂԼԻԻ ՀԱՍՈՐԱՊՈՒԹԻՒՆ

Ջալալ-օղլի. — Յայտնի չէ, թէ երբ և ուր է հիմնել այս գիւղը, միայն ձորի գլխին մի խաչ կայ, վրան դրած. «կանգնեցաւ խաչս ՚ի Ջալալայ իշխանէն», որից հաւանականօրէն կարելի է ենթադրել, որ այդ իշխանի որդու բնակավայրն է եղած այս:

Ջալալ-օղլին զտնւում է Դերեղայ-դետի անդնդախոր ձորակի աջ ափին տարածուող այն ահագին հարթութեան վրայ, որ դնում հասնում է մինչև Հնէվանի ձորը: Այս հարթութեան արեւմտեան կողմը 6 — 7 վերստ հեռաւորութեան վրայ երևում է Դուալի կիսամերկ, բայց դեղեցիկ շղթան, որից մի քանի ճիւղեր զանազան ուղղութեամբ ձգուելով դէպի Ջալալ-օղլին կաղմում են անտառապատ բլուրներ և դեղեցիկ հովիտներ: Սրանց մէջ բղխող ականակիտ առուները միանում են բնութեան

և տնտարանի զեղեցիլութեան հետ, զըօսասէր մարդկանց զէպի իրենց ձգելու: Այսպիսի են Մատուռի ձորը, Որան-Լօրին՝ Դա-դեկանանց աղբիւրի անժահական ջրով, Տէր Ուհանանց գոմե-րի ձորն՝ իւր զետակով, Կոնդի-լանջը, Բայաթլարա՝ դաշտն իւր ջրովէժով, Լօռու բերդի առաջը, բերդի երկու կողմի ձորերը և ալլն: Երկրորդական բարձրութիւնները Գուալի առաջով կի-սաշրջան կազմելով զէպի հարաւ՝ տեղի են տալիս մի մեծ, գեղե-ցիկ, անտառապատ բլրի: Սրան հայերը Չալակաղնուտ են ասում, իսկ ռուսները՝ Երջասար (Медвежья гора). Ջատ չքնաղ տե-սարան է բացւում այս Չալակաղնուտի դազաթից զէ-պի Գուալը և նրա հովիտը դիտողի առջև ¹⁾: Գետի ձախ ափից 3—4 վերստ հեռու Լալլար լեռը հարաւից հիւսիս ձգուելով կանգ է առնում Ջալալօղլու առաջ, բաւական տարածութիւն թողնելով մի բլրի և ծաղկաւէտ հովտի համար, որ հիւսիսից եղբայրական է Երզաղլու՝ բարձրութիւններով, որ Լօռու բերդի արևելեան ձորով Գերեղին է խառնւում. իւր այս գե-ղեցիկ տեսարանների հետ բարեխառն կլիմայ ունենալով, Ջա-լալ-օղլին կարող է լաւ ամառանոց դառնալ, եթէ որ կառքի ճանապահ շինեն մինչև Սանահնի կայարանը, ինչպէս մտա-դիր են: Գիւղը բաժանուած է հայկական և ռուսական մասե-րի, իսկ առաջինը՝ երկու թաղի՝ վերին և ներքին: Բաւական կանոնաւոր և լայն փողոցներ կտրուելով ծուռն ու մուռ անց-քերով, միանում են այն տեղում, ուր նորերս շինուած է քա-ղաքային այգին: Վերի թաղում, քարափի գլխին՝ բարձրանում է օ. Աստուածածնի սրբատաշ քարից շինուած եկեղեցին, իսկ զիւղի մէջ տեղում տեղաւորուած է ռուսաց զինուորական եկե-ղեցին:

Տները նոր ձևի են, մի քանիսն էլ երկյարկանի, պալ-տէզներով զարդարուած: Բոլորի կտուրները կարմիր կղմնտրե-րով ծածկուած լինելով ամբողջ զիւղը կարմիր է երևում և ռուսները երբեմն «կարմիր քաղաք» են անուանում նրան: Գիւղում կան բաւականաչափ խանութներ, արհեստաւորների կրպակներ և մանաւանդ գինետներ:

¹⁾ Աղապեան. Թիֆլիսից Ջալալ-օղլի. Նոր-Դար՝ 1892 № 108.

Այստեղ են բնակւում Լօռու ռուսականական շրջանի տա-
տիկանապետը և քննիչը. ամառը այստեղ են տեղափոխւում
Ջուլալէրից զաւառապետը, Հաշտարար դատարարը, իրենց հիմ-
նարկութիւններով: Այստեղ կայ փոստատուն, հեռագրատուն
և դեղատուն:

Բնակիչները զլիաւորապէս պարապւմ են առևտրով, ար-
հիստներով, անասնապահութեամբ և մասամբ երկրագործու-
թեամբ: Ընդամէնը 255 տուն են, 890 ար. 796 իգ. ի միա-
սին՝ 1686 հոգի:

Ջալալօղլուց գէպի Եղիտանք յունական զիւղը տանող
ճանապարհի երկու կողմում, վերջին զիւղից կէս վերստ հեռու
կայ մի մեծ հանգոտարան, ուր կան բաւական թուով խաչարձան-
ներ: Սրանց տապանազերեր մեծ մասամբ եղծուած են, միայն
միին վրայ կարգացւում է, «Գրիգոր ամիրայ Մամիկոնեան»¹⁾:

ԵԿԱՑԵՐԻՆԷՆՖԵԼԳԻ ՈՍՅ. ԹՐԶԱՆ

ՔՎԷՋԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Բոլնիս — Խաչէն. — Տարածւում է Բոլնիս-գիտակի ձախ
կողմը, մօտ $1\frac{1}{2}$ վերստ հեռու, խաչենայ քերձ քարաժայռի
սորոտում, մի հովտի մէջ: Փողոցներն անկանոն են, տներից
շատերը նոր ձևի, շատերը նոյն իսկ երկյարկանի: Գիւղում
կայ մի հասարակ, փայտածածկ եկեղեցի և երեք կիսաւեր մա-
տուռներ, որոնցից միին անունն է Ս. Աստուածածին, միւսինը՝
Ս. Ճգնաւոր, իսկ երրորդը, որ գտնւում է զիւղի միակ աղ-
բիւրի մօտ և սաստիկ փոքր է՝ անուն չունի: Մի եկեղեցու
աւերակ էլ կայ զիւղի կենտրոնում: Ծխական եկեղեցու մօտ
կայ պետական միդասեան գարոց:

Բնակիչները Միլիք Աբով Միլիք-Բեկլարեանի առաջնոր-
դութեամբ եկած խաչէնցիներ են, ուստի և զիւղը իրենց բնա-
կավայրի անունով Բոլնիս - Խաչէն են կոչել: Սրանք սղահի են
իրենց բարբառը, սովորութիւնները, միայն զերձ չեն մնացել
տեղական-վրացական ազդեցութիւնից, այսպէս՝ կանաչք բո-

¹⁾ Երձագանք. 1895 № 14.

լորն էլ վրացնակ են հաղնում և գլուխ կապում, լեզուի մէջ պատահում են վրաց խօսքեր, դործիքները, սայլը վրացականի նման են: Բայց վերջին ժամանակներս սրանք աւելի են թարկուել են մօտակալ Եկատերինէ-Ֆելդ դերմանական զաղութի ազգեցութեան և սկսել են նրանց նման տներ շինել, այգեպանութեամբ և գենեդործութեամբ պարապել, ֆուրգոններ պահել և այլն:

Ընդամէնը՝ 108 տուն են. 360 ար. 307 իգ. լմիասին՝ 667 հոգի:

Գիւղի միայն նստուածքն է արքունական, իսկ շրջակայ հողերը կալուածատիրական են. գլխաւոր բերքը՝ խաղողն է, որից տարեկան ստացւում է 50,000 թունդուց աւելի զինի:

Գիւղի շրջականերում կան Սիօն և Ծուղբուղաշէն վրաց վանքերը^{*)}, երկու վերստ հեռու՝ մի փոքրիկ եկեղեցի, ժուրը Կամ/ակատար անունով, որին ամէն տարի Համբարձման օրը գիւղացիները ուխտ են դնում, մատաղներ անում, և իրենց ալգիները և արտերի համար կարկտից ու մկից պաշտպանութիւն հալցում:

Երեք վերստ հեռու, բլրի ստորոտում, գտնւում է սրբատաշ մի եկեղեցի, որ տեղացիներից Նախշուն վանք է կոչւում:

Այստեղ նշանաւոր է նաև Մեկիր-Աբդիլ արիւը, որ անցնում է գիւղի առաջից, սկիզբն առնելով մի վերստ հեռու ճանշեանների կալուածքից և թափւում Մաշաւեր գետը Ղոչրու կամ հայկէն՝ Ճապալա թրքաբնակ գիւղի մօտ, ոռոգելով ինչպէս խաչնոցիների, այնպէս և շրջակայ թուրքերի և վրացիների այգիները:

Այս գիւղիցն է մեր մանկավարժական ասպարիզում յայտնի պ. Ղազարոս Աղաբանը:

Փ. Բողնիս կամ Խատիս-Սոփիլի. — Մի փոքրիկ գիւղ է, տարածուած մի քանի բլուրների լանջին, և նշանաւոր է նրանով, որ սրա մօտ գտնւում է շինութեամբ փոքր, բայց հաշակով մեծ, Ս. Դէորդ ուխտատեղին: Սա մի բարձր բլրի լանջին կառուցուած փոքրիկ, անսիւն և անխորան մատուռ է, մի փոքրիկ կաթուղի-

*) Տես նշ. վանքերի բաժնում:

կէով: Երկարութիւնն է 10 աբշ. լայն. 6 աբշ. իսկ բարձր. մօտ 3 սաժէն: Երևելեան պատին կից, դրսից կանգնեցրած է մի խաչ, ուր ուխտ են գալիս այն ուխտաւորները, որոնք թէև ցանկանում են, բայց չեն կարողանում բարձրանալ մօտակայ Եալի-բարա լեռան գագաթը Ս. Գէորգ ուխտատեղին համբուրելու:

Մատուռը արտաքուստ ոպխտակացրած է: Մօտը երկու շարքով շինուած են 38 հատ սենեակներ, ուխտաւորների համար: Սրանք շինել են իրենք ուխտաւորները և նուիրել մատուռին: Մատուռը պահպանում են երկու պահապաններ և Բոյնիս-խաչէնի քահանան: Ամէն տարի, նոյեմբերի 10-ին անչափ բազմութիւն ուխտ է գալիս այտեղ: Երդիւնքը առաջ պատկանում էր Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոցին, իսկ այժմ Էջմիածնի Ճեմարանին:

Ս. Գէորգ մատուռի լեռան ստորոտում կայ մի աւերակ եկեղեցի, իսկ զիւղի մէջ մի փոքրիկ, կղմինտրածածկ, նորակառուց վրաց եկեղեցի: Բնակիչները վերախօս հայեր և վրացիներ են, ընդամէնը՝ 30 տուն, 106 ար. 97 իգ. իմիասին՝ 203 հոգի. որից հայերը միայն 3 տուն են, 9 ար. 8 ար. իմիասին՝ 17 հոգի: Տանուտէրը հայ է, որ խօսում է հայերէն, վրացերէն, թուրքերէն, ռուսերէն և գերմաներէն:

Զվէշ. — Ընդարձակ դաշտի մէջ բարձրանում է մի բոլորակ բլուր, որի վրայ եղել է մի փոքրիկ բերդ, մէջը Ս. Սարգիս անուն մի մատուռ: Սրանք այժմ բոլորովին աւեր են: Այժմեան գիւղը տեղաւորուած է այդ բլրի լանջին. այտեղ էլ հայերը ունին մի հին, քարաշէն եկեղեցի, Ս. Աստուածածնի անունով: Սրա դրան առաջ կայ մի խաչ քար, որի վրայ զբրուած է. *Խաչս կանգնեցաւ թ. 729* *): Առաջներն այտեղ բաւականաչափ հայեր են եղել, միայն օղի և ջրի վատութեան պատճառով մի մասը մեռել է, միւսը գաղթել Բոյնիս գիւղը: Գիւղս պատկանում է վրացի Սրբելեան և Ղափլանով իշխաններին: Բնակիչները վրացի և վերախօս հայեր են. 28 տուն. 101 ար. 99 իգ. որից միայն 2 տուն հայեր են, 6 ար. 5 իգ. իմիասին 11 հոգի:

*) 1434

Տարախմնլա կամ Դորքուրէտի. — Գտնոււմ է մի բլրի լանջին, որի ստորոտով հոսում է Մաշաւեր գետը: Սրա ձորում կան մի քանի ալրեր, որոնցից մինի առաջ մի պատ է քաշած և մի պատուհանի տեղ թողած: Ինչպէս ասում են, այս ալրերը երբեմն իբր բնակարան են ծառայել: Գիւղում կալ մի հայոց և մի վրաց հասարակ եկեղեցի: Բոլոր տները կիսաղետնափոր են, հին³ ձևի: Գիւղը պատկանում է իշխան Դաւիթ Քորուլովին, որի բաւական զեղեցիկ տունը գտնոււմ է գիւղի ծայրում և յատկացրուած է կառավարչին: Գիւղացիները դժգոհութիւն էին յայտնում կառավարչից, որ մի գետեատին վարելահողի համար բերքի մի քառորդը վերցնելուց զատ, երեք երեք բուրլի էլ փող է առնում: Բնակիչները վերախօս հայեր և վրացիներ են. ընդամէնը՝ 130 տուն. 167 ար. 154 իգ. իմիասին՝ 321 հոգի:

Գորուրէտի գիւղի հանդէպ, Մաշաւեր գետի ձախ կողմում ընկնում է Ախալշէնի գիւղատեղին, ուր կան մի հայոց և մի վրաց աւեր եկեղեցի: Սրանից փոքր ինչ հեռու գտնոււմ է Չաւղամ գիւղատեղին, մի հայոց եկեղեցիով: Իսկ գետի աջ կողմում, մի բլրի վրայ բարձրանում է Դաւիթ Սաղարեղօ առնունով վրաց աւերակ եկեղեցին, որի ներքև գտնոււմ է մի գիւղատեղի, աղբիւր և ջրի արխ:

Փորր Ռատնւան. — Գտնոււմ է Մեծ Ռատնւան կամ Եկատերինէնֆելդ գաղութից երկու վերստ հեռու, Ճապալ գետի ձախ ափին: Այստեղ կալ մի հոյակապ, քարաշէն եկեղեցի, որ կառուցել է նախկին կալուածատէր պ. Փիթէյեանը: Այժմ գիւղը պատկանում է պ. Ա. Մանթաշեանին: Բնակիչները վերախօս հայեր և վրացիներ են. ընդամէնը՝ 30 տուն. 55 ար. 78 իգ. իմիասին՝ 173 հոգի՝ որից հայերը 8 տուն. 30 ար. 25 իգ. իմիասին 55 հոգի են:

Կիանէթ. — Մի փոքրիկ գիւղ է, մի բլրի վրայ տեղաւորուած: Ունի տաշած քարից շինուած մի եկեղեցի Ս. Գրիգոր անունով: Բնակիչները Հաղբատից գաղթած հայեր են: 19 տուն. 60 ար. 59 իգ. իմիասին՝ 119 հոգի:

Գիւղս կալուածք է իշխան Բարաթովի:

ԳՈՒՄԱՆԻՍԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ

Մեծ-Դումանիս.— Ընկնում է Մաշաւեր գետի ձախ կողմի բարձրաւանդակի վրայ, ունի մի Հայոց, փայտածածկ անշուք եկեղեցի, ուր կայ Կենաց փայտի մասունք, և մի վրաց եկեղեցի, որ Հայոց նախկին թեկենամ կամ Ս. Սարգիս եկեղեցին է եղել: Տները կիսաղետնափոր են և միայն չորսը նոր ձևի: Օդը և ջուրը սքանչելի են: Բնակիչները վիրախօս Հայեր և վրացիներ են. ընդամենը՝ 42 տուն. 203 ար. 181 իգ. իմիասին՝ 384 հոգի. որից Հայերը 166 ար. 125 իգ. իմիասին՝ 288 հոգի են: Հայերի մի մասը զաղթել է Ղարաբաղից Աղա-Մահմատ խանի արշաւանքի ժամանակ, իսկ միւս մասը՝ Ջաւախքից: Առաջինների սերունդից մի քանիսը գիտեն Հայերէն: Գիւղն այժմ պատկանում է Ա. Մանթաշեանին:

Փ. Դումանիս.— Հռչակաւոր Համանուն ամրոցի մօտ, մի Հարթութեան վրայ փռուած փոքրիկ, աննշան գիւղ է: Բնակիչները վիրախօս Հայեր են. 15 տուն. 55 ար. 39 իգ. իմիասին՝ 94 հոգի:

Գորնջուկ.— Պտնուում է մի բարձրաւանդակի վրայ, որի Հիւսիսային և արեւմտեան կողմը խոր ձորեր են, որոնց միջով Հոսում է Մաշաւեր գետը: Հարաւային կողմը բարձրանում են անտառապատ, անանուն լեռներ, որոնք ձորի Հետ միասին բաւական դեղեցիկ տեսք են պարգևում գիւղին: Այստեղ կայ կոփածոյ քարերից շինած, անսիւն, թաղակապ մի եկեղեցի, մի փոքրիկ զմբէթ-զանդակատնով: Սրա շուրջը կայ մի ահագին գերեզմանատուն: Գիւղում կան մի քանի կանոնաւոր փողոց, բայց ոչ մի նոր ձևի տուն, այլ բոլորն էլ կիսաղետնափոր, բաղկացած մի սենեակից, մի դաւթից և մի դոմից: Սենեակի պատի մէջ տեղը կայ մի օճախ, որի երկու կողմը լայն տախտեր են դրուած, իսկ կտրում մի փոքրիկ պատուհան է բացում. դաւթը փայտածածկ է լինում, ուր սովորաբար դրտնւում են Հացի շտեմարանը, դինի մրգեղու չամը (տակաւ): Գոմում շատ անգամ լինում է և մի բաժանմունք «օղա», ձմեռը մարդկանց բնակութեան յատկացրած: Գիւղը պատկա-

նում է Ա. Մանթաշեանին: Բնակիչն՝ բընիկ են, վերախօս
Հայեր. ընդամենը՝ 38 տուն. 162 ար. 125 իգ. իմիասին՝
287 հոգի: Սրանց, շրջակայ վերախօս զիւղերի հետ միասին,
Հովում է այս զիւղացի մի քահանայ:

Վարդիսուրան.— Մաշաւեր գետի ձախ ափին բարձրա-
ցող բարձրաւանդակի վրայ է գտնուում: Տները կիսազետնա-
փոր են և միայն հրկուսը նոր ձեւի. կայ Հայոց մի փոքրիկ,
քարաշէն, անշուք եկեղեցի: Բնակիչները վերախօս Հայեր և
վրացիներ են: Ընդամենը՝ 25 տուն. 89 ար. 73 իգ. իմիասին՝
162 հոգի. որից Հայերը 18 տուն են. 71 ար. 52 իգ. իմիա-
սին՝ 123 հոգի:

Պիւղից Հաղիւ քառորդ վերտտ հեռու, նոր բացած ճա-
նապարհի մէջ և նրա շուրջը կան բաւական թուով զինդման-
ներ, վեց քարատախտակներից բաղկացած: Ոսկորները դեռ ևս
լիովին չեն փթել և բրոնզեայ կամ ալ իրեր, կաւէ ամաններ
չկան, չնայելով որ ճանապարհի մէջ գտնուածները բացուած են:

II. ԹՐԻԱԼԵԹԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ԾՐԱՆ

ԱՐՄՄԼՈՒԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տաշքենտ կամ Զիֆտ-քիլիսա եւ կամ Զինիս.— Ունին մի
նորաշէն, փայտածածկ եկեղեցի: Բնակիչները էրզրումից են
գաղթած 1830 թուին Կարապետ եպիսկոպոսի առաջնորդու-
թեամբ: Ընդամենը՝ 23 տուն են. 122 ար. 105 իգ. ի միա-
սին՝ 227 հոգի:

Աշխալա—Փոււա՝ է ձորակի մէջ և ունի սրբատաշ
քարերից շինած մի եկեղեցի, փայտածածկ և առատադը նը-
կարներով զարդարուած: Բնակիչները գաղթականներ են էր-
զրումից: Ընդամենը՝ 130 տուն են. 619 ար. 546 իգ. ի
միասին՝ 1165 հոգի:

ՆԱԴԳԻՎԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Նարդիվան.— Կայ մի սրբատաշ քարերից շինած թա-
ղակապ, պարտապատ եկեղեցի: Բնակիչները էրզրումից են

գաղթել. ընդամենը՝ 165 տուն են. 331 ար. 322 իգ. իմիտսին 653 հոգի:

Հուշի.—Խրամ գետի Հանդէպ, գեղեցիկ դիրքով մի փոքրիկ գիւղ է, որի քարաշէն, գեղեցիկ եկեղեցին, խր զանգակատնով և պարսպով, ինչպէս և խրամի վրայ ձգուած թաղակապ կամուրջը շինել են սոյն գիւղացի Մեհրաբեանները: Բացի վերոյիշեալ եկեղեցուց, այստեղ կայ նաև մի ուրիշ փոքրիկ, քարաշէն եկեղեցի: Բնակիչները նոյնպէս էրզրումից են գաղթած. ընդամենը 40 տուն են. 201 ար. 209 իգ. իմիտսին՝ 410 հոգի:

Այազմա.—Այազմա բառը յունարէն նշանակում է օրհնուած ջուր, և այս գիւղը այս անունն ստացել է այն աղբիւրից, որ բղխում է արևմտեան կողմը գտնուած փոքրիկ մատուռի յատակից և իբր սուրբ պաշտում է Հայերից և շրջակայ յոյներից: Այս մատուռն այժմ ծառայում է գիւղացիներին իբր ծխական եկեղեցի և վարդապետին բազմաթիւ ուխտաւորներ է ունենում շրջակայ Հայերից և յոյներից: Դիւղը շատ գեղեցիկ դիրք ունի:

Բնակիչները էրզրումի գաւառից են գաղթած. ընդամենը 35 տուն են. 170 ար. 160 իգ. իմիտսին 330 հոգի:

Ղըզըլ-քիլիսա.—Ունին մի քարաշէն, թաղակապ եկեղեցի: Գիւղի մօտ է Վանքաճոր կոչուած ձորակը, ուր կայ մի աւերակ մատուռ, ուր ուխտ են գալիս Համբարձման տօնին: Այստեղ բղխում են բազմաթիւ աղբիւրներ, որոնք միանալով մի վտակ են կազմում և թափում խրամի մէջ: Բնակիչները էրզրումի գիւղերից են. ընդամենը՝ 80 տուն են. 356 ար. 320 իգ. իմիտսին՝ 676 հոգի:

Ողնի կամ Յոնիա.—Մի բազմադրիւր գիւղ է, որի ջրերը միանալով թափւում են խրամի մէջ: Ունի մի թաղակապ, պարսպապատ եկեղեցի: Բնակիչներն էրզրումի գաւառիցն են գաղթել. ընդամենը 50 տուն են. 233 ար. 220 իգ. իմիտսին՝ 555 հոգի:

Բուռնաշէթ.—Ունին մի թաղակապ եկեղեցի, որի դռան ճակատին կայ յունարէն արձանադրութիւն: Բնակիչները էր-

գրումի գաղթականներ են. ընդամենը 31 տուն են. 155 ար. 127 իգ. ի միասին՝ 282 հոգի:

Տաշրաշի. — Գտնուած է մի թերակղզիաձև բարձրաւանգակի վրայ, որի երեք կողմի խոր ձորերով անցնում է խրամ գետը: Ունին մի քարաշէն, թաղակալ եկեղեցի: Մի քիչ հեռու, բլրի վրայ կայ մի հին, խաչաձև եկեղեցի, շուրջը հին դերեզմանատուն: Եկեղեցու վրայ կայ վրաց խուցուրի տառերով արձանադրութիւն. բնակիչները՝ 40 տուն են. 202 ար. 198 իգ. ի միասին՝ 400 հոգի:

Տամալա. — Հայ բոշաների մի փոքրիկ, աննշան դիւղ է. եկեղեցի էլ չունին: Բնակիչները միմիայն Հայ բոշաներ են, ընդամենը՝ 12 տուն են. 67 ար. 40 իգ. ի միասին 107 հոգի:

Դարաբ/ոյ (Չորագիւղ). — Ունի մի սրբատաշ քարերից շինուած, թաղակալ եկեղեցի. բնակիչները՝ 70 տուն են. 300 ար. 290 իգ. ի միասին՝ 590 հոգի:

Ղապուր. — Այստեղ նշանաւորը քարաշէն, փայտածածկ եկեղեցին է, որի առաստաղը պարսկական ճաշակով դեղանկարուած է: Բնակիչները՝ 32 տուն են. 163 ար. 137 իգ. ի միասին՝ 300 հոգի:

Խաշի գիւղ. — Ունի մի քարաշէն և փայտածածկ եկեղեցի և մի քարաշէն մատուռ՝ ուխտատեղի: Բնակիչները 60 տուն են. 240 ար. 246 իգ. ի միասին 500 հոգի:

ՃՈՃԿԱՆԻ ՀԱՍՈՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Շոմկան. — Զնոդ գիւղի մօտ. կալուածք Լօրիս Մելիքեանի և վրացի իշխ. Լեւան Մելիքովի. ունի մի եկեղեցի: Բնակիչները՝ 70 տուն են. 392 ար. 277 իգ. ի միասին՝ 669 հոգի:

Սրա մօտ, հաղիւ 2—3 վերստ հեռու, գէպի արևմուտք, անտառի մէջ գտնուած է «Վարդան նահատակի» մատուռը, որ պարսպապատ է եղել, միայն այժմ կիսաւեր է:

Մօտը գտնուած է մի փոքրիկ լճակ, որ մօտ չորս սաժէն խորութիւն և 50 սաժէն շրջապատ ունի: Ջուրը քարաժայ-

ռերից թափուելով՝ գեղեցիկ ջրվեժ է կազմում: Այստեղ ամէն տարի Զատիկին, մասամբ էլ Վարդանանց տօնին ուխտ են դալիս շէջակայ գիւղերից:

Այստեղից մի քանի վերստ Հեռու դէպի Հաղբատ բարձրանում է մի բարձր ժայռ, որ տեղացիներից կոչւում է Լանկ-թամուրի քար: Աւանդաբար պատմում են, թէ Լանկթամուրը դէպի Ախտալա արշաւելիս՝ մի քանի օր այդտեղ բանակ է դրել:

Չանաղջի.— Կոմս Լօրիս-Մելիքեանների կալուածքն է, խիտ անտառով պատած. ունի մի փայտածածկ Լիեղեցի և մի քանի կիսաւեր, աննշան մատուռներ: Բնակիչները 36 տուն են. 168 ար. 141 իգ. ի միասին՝ 308 հոգի:

Դոսիսմէլ.— Մի փոքրիկ գիւղ է, Չանախէյի 4 վերստ Հեռու: Ունի մի փոքրիկ, քարաշէն եկեղեցի բլրի վրայ: Բնակիչները՝ 13 տուն են. 70 ար. 51 իգ. ի միասին՝ 121 հոգի:

Բերդաճոր.— Մի փոքրիկ գիւղ է, անտառապատ. Հին աւերակներից երևում է, որ բաւական ընդարձակ է եղած: Այստեղ կայ մի «Բարձրեալ» անունով խաչքար, որ 11 արշին բարձրութիւն ունի¹⁾: Բնակիչները 12 տուն են, 78 ար. 66 իգ. իմիասին՝ 144 հոգի:

Գիւլլիբաղ.— Փոքրիկ գիւղ է, մի անշուք՝ եկեղեցիով: Գիւղի աջ կողմից հոսում է Բանսշ գետակը, որին գիւղից մի վերստ ներքև խառնւում է Ծոփայ-ջուր կոչուած վտակը. սրա ափին գտնւում է Ծոփ գիւղատեղու աւերակները, մի փոքրիկ, քարաշէն եկեղեցիով: Բնակիչները 11 տուն են. 51 ար. 40 իգ. ի միասին՝ 91 հոգի:

ՀՆՈՂԻ ՀԱՍԵՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Շնող.— Գտնւում է երկաթուղու Ախտայա կայարանից դէպի արևելք, մօտ Հինշ վերստ Հեռու, խոր ձորի գլխին, Գուգութ, Հին Ղարաքեօթակ, Մեծ և Փոքր Գեօզդաշ և Զեկա-

¹⁾ Քալալ, ճան. Ա. եր. 52.

տար լեռների փեշերից կազմուած գոգաձև տարածութեան վերայ: Գիւղը բաղկացած է երկու մասից. Բերդատեղից, ուր երբեմն գտնուում էր Կալծոն կամ Ամանակ ամրոցը և Նորաշէնից: Եւր երկու մասերը բաժանուում են միմեանցից մի ձորով, որ ձգւում է արեւելքից՝ արեւմուտք և որի միջով հոսում է մի փոքրիկ առուակ: Կալծոն բերդատեղին երեք կողմից պատած է խոր ձորերով, որոնց միջով հոսում են Ձնողաջուր, Գերեղ և մի անանուն վտակ: Նորաշէնը բերդի հանդէպ է, հարաւային սարալանջում, և աւելի ցածր դիրք ունի: Երկու թաղումն էլ կան մի մի սաղաշէն, սրբատաշ քարից շինուած եկեղեցի: Տըների մեծ մասը գլխատուն է, մնացածը նոր ձևի կղմինտրածածկ բնակարաններ: Բոլոր ձորերը պատած են աղբիւններով:

Բնակիչները բնիկներ են, մի քանի տուն էլ Ղարաբաղից գաղթականներ: Ընդամէնը՝ 270 տուն են. 1150 ար. 1067 իգ. ի միասին՝ 2217 հոգի: Բացի սովորական պարապմունքներից, այս գիւղացիները պարապում են նաև ծխախոտի մշակութեամբ: Ջրջակայ գիւղացիները սրանց կոչում են Բերօ և Հոբոս, այստեղացի ալն երկու գաւազդիտունների անունով, որոնք իմաստունի հռչակով ամենամեծ լիմարներն են եղել ¹⁾:

Ձինողի շրջակայքում կան հետևեալ ուշադրութեան արժանի տեղերը. ա). Բուլծր. — գտնուում է Ձնողից դէպի հարաւ, մօտ չորս վերստ հեռու, Սեղուի վանքից դէպի արեւելք: Սա. մի հին գիւղատեղի է, ուր կայ մի եկեղեցի և բաւական ընդարձակ գերեզմանատուն: Այստեղ կան շատ այրեր, որոնք փորուած են երկաթ հանելու համար: Հէնց ալժմ էլ նկատելի է երկաթափայլի (железные блески) հանք. երկաթաջրի մի աղբիւր էլ բաւական առատութեամբ բղխում է: Նկատելի են նաև երկաթ հալելու տեղերը՝ բովերը, որի պատճառով և հաւանականօրէն՝ դիւղն էլ կոչուել է Բուլծր:

Սրանից բաւական ցածր գտնուում է մի կիսաւեր մատուռ, որ կոչւում է Ծինու Սարկաւազի մատուռ և իւր շուրջն ունի գերեզմանատուն:

¹⁾ Տես Ժողովրդական առակների բաժնում:

բ). Մանասեւ.— Զնոդից մօտ 4 վերստ Հեռու, գէպի Հարաւ, Բովերից արեւելք, 2եկատար լեռան ստորոտում, ձորի մէջ: Սաղաշէն, սրբատաշ քարերից շինած մի եկեղեցի է, որի շուրջը կան լոցերի տեղեր և գերեզմաններ:

Սրանից դէպի Հիւսիս, Հաղիւ երեք վերստ Հեռու գտնւում է Թեղուտի եկեղեցին, որ նոյնպէս սաղաշէն է և կիսաւեր: Սրա շուրջը կայ և գերեզմանատուն:

գ). Ս. Սարգիս եւ Ս. Նշան մատուռներ, որ գտնւում են Զնոդի Հանդէպ, լեռան լանջին, միմեանցից մօտ քսան սա-
ժէն Հեռւորութեամբ: Ս. Նշանը պարսպապատ է և կիսաւեր, իսկ Ս Սարգիսը դեռ ևս կանգուն է, ուր և երբեմն պատարագ է մատուցւում:

Արժէշ.— Գտնւում է Զնոդից երկու վերստ Հեռու, գէպի արեւելք, Կոզմանայ լեռան լանջին: Գիւղում կայ մի եկեղեցի, բնակիչները 60 տուն են. 270 ար. 251 իգ. իմիասին՝ 522 հոգի: Այս գիւղի սահմանում, Կոզմանայ լեռան մօտ, գտնւում են երկաթաքարեր և սրանց Հալելու Հին բովեր (քուրաներ):

Ճալա կամ Աշկաճոր կամ Լկաճոր.— Գտնւում է Ճոճ-կանից փոքր ինչ Հեռու, ձորալանջի վրայ: Սա մօտ ժամանակներս է Հիմնուել մի Հին գիւղատեղում: Բնակիչները զաղթել են մօտակայ Ճալի գիւղից, որ պատկանում է Թուրք Ադիգարով կալուածատէրին: Ընդամէնը՝ 13 տուն են. 80 ար. 51 իգ. իմիասին՝ 331 հոգի:

Ախքեօրփու.— Գտնւում է Համանուն կամ Ճապալ վտակի ափին, որ իջնում է Լալվար լեռան ստորոտից: Այս վրտակը Հանքային նիւթեր պարունակելով անքան առողջարար է, բայց պարզւում է բնակիչներին կարմրախալտ ձկների Գիւղը շրջապատուած է անտառներով և շատ մաքուր օդ ունի: Գիւղում կայ մի անշուք, քարաշէն եկեղեցի: Բնակիչները շատ քաջ են և աշխատասէր, ընդամէնը՝ 60 տուն են, 165 ար. 175 իգ. իմիասին՝ 340 հոգի:

Այս գիւղից Հաղիւ չորս վերստ Հեռւորութեամբ, Լալվար լեռան գրեթէ ստորոտում, մի անտառապատ խոր ձորի մէջ, գտնւում է մի զեղեցիկ եկեղեցի, չորս սրբատաշ քարերից շի-

նաժ սիւններով, որոնց վրայ բաձրանում է կաթուղիկէն, նրբաքանդակ նկարներով եղրափակուած պատուհաններով, Նոյնպիսի քանդակներ զարդարում են նաև դռների և միւս լուսամուտների շուրջը: Սեղանի երկու կողմը կան մի մի խորան, որոնցից ձախակողմեանի մէջ մի անցք հանում է տանիքը: Արևմտեան դռան առաջ բարձրանում է մի թաղակապ գաւիթ: Հիւսիսային կողմը, փոքր ինչ հեռու կան երկու փոքրիկ մատուռների աւերակներ: Ամբողջը պատած է եղիլ պարսպով, որի մէջ կայ նաև մի հանգստարան:

Թէ եկեղեցու և թէ մատուռների վրայ չկայ արձանադրութիւն:

Նոյնորնի, — Տարածւում է մի անսառնապատ լեռնակողի վրայ և պատկանում է վրացի իշխան Լևան Մելիքովին: Բնակիչները հայեր են և լոյսներ. հայերը զիւղի մէջ եկեղեցի չունին, այլ օգտւում են գիւղից փոքր ինչ հեռու դտնուած գիւղատեղու հին եկեղեցուց, իսկ լոյսները՝ ունին: Այս գիւղատեղու եկեղեցու արևմտեան դրան վերև կայ հետևեալ թուականը՝ թվ. 2Ա¹): Բնակիչներից հայերը 30 տուն են. 101 ար. 82 իգ. իմիասին՝ 183 հոգի:

Նուղրո. Մի փոքրիկ, աննշան գիւղ է Աղքեօբփու մօտ 2 տուն հայ բնակիչներով. 15 ար. 9 իգ. իմիասին 24 հոգի:

Դարպաս. Զուլավէրից 19 վերստ հեռու, փոքրիկ, աննշան գիւղ, առանց եկեղեցու. բնակիչները 5 տուն են, 30 ար. 19 իգ. իմիասին՝ 49 հոգի:

¹) 1452.